

Arbetsstugor för barn – föregångare till våra dagars fritidshem

Ulla Kindenberg

Kerstin Davidsson

Arbetsstugor för barn var en på privat väg bedriven social verksamhet, som med mönster från Danmark och Norge inleddes i Sverige på 1880-talet. Initiativtagare var Anna Hierta Retzius, dotter till Lars Johan Hierta.

I ungefär samma former som arbetsstugorna drevs vid starten, drevs de fram till 1930—40-talet. Då övergick arbetsstugorna ofta i kommunal regi och blev fritids- och eftermiddagshem.

Kerstin Davidson och Ulla Kindenberg, medlemmar i Arkivet för Folkets historia i Stockholm, har skrivit en trebetygsuppsats i folklivsforskning om arbetsstugornas tillkomst och första verksamhetsdecennier. Uppsatsen, som lades fram hösten 1974 vid Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet, har titeln "De svenska arbetsstugorna. En studie kring deras uppkomst och utveckling under fyra decennier."

1800-talets senare del var en tid av stora förändringar i Sverige såväl socialt som ekonomiskt och politiskt. Den industrialiseringsprocess som då satte igång och fick allt större omfattning resulterade bl a i en kraftig befolkningsomflyttning från landsbygden till städerna. Framför allt de stora industristäderna Stockholm, Göteborg och Norrköping växte starkt. Detta skedde samtidigt som hela rikets befolkning ökade kraftigt, trots att emigrationen, till främst USA, under hela denna tid innebar en stark åderlåtning av landets befolkning, speciellt i de arbetsföra och barnalstrande åldersgrupperna.

En följd av inflyttningen till städerna blev

snabbt omfattande bostadsbrist och social misär. Visserligen sköt städernas bostadsbyggande raskt fart men man lyckades inte bygga ikapp bostadsbristen. Stora barnfamiljer trängdes ihop, i bästa fall i ett rum och kök men ofta bara i ett rum eller ett kök. Inneboendesystemet blev lösningen på bostadsbekymren för de flesta ensamstående. Den sociala segregationen i städerna var stor. Den hygieniska standarden var dålig. Sjukdomar och epidemier frodades.

Långa arbetsdagar

Industrialiseringen och urbaniseringen satte också tydliga spår i arbetarklassens hemförhållanden och familjeliv. Kärnfamiljer med föräldrar och barn eller en ensam moder med barn dominerade. Arbetsveckan var lång, liksom arbetsdagen. De möjligheter till barntillsyn som fanns gällde barn under skolåldern och var mycket begränsade. För skolbarn fanns ingenstans att ta vägen under tillsyn efter skoldagens slut, när flera timmar ännu återstod av föräldrarnas arbetsdag.

Barntiggeriet blev under dessa förhållanden en vanlig företeelse, som flitigt debatterades, inte minst i tidningarnas insändarspalter. Bakgrunden var att många av de sysslolösa husvillan skolbarnen skaffade sig ett litet lager av småsaker som de för-

De möjligheter till barntillsyn som fanns gällde barn under skolåldern och var mycket begränsade. För skolbarn fanns ingenstans att ta vägen under tillsyn efter skoldagens slut när flera timmar ännu återstod av föräldrarnas arbetsdag.

sökte sälja på gatorna, ofta i förening med att de tiggde. Kretsen bakom starten av arbetsstugorna pekade på just barntiggeriet som en av de direkta anledningarna till att de första arbetsstugorna grundades.

Fattigvårdens omfattning

År 1874 upprättades den första officiella fattigvårdsstatistiken i Sverige. Även om den statistiken har sina brister kan en del av dess uppgifter vara intressanta. 1874 var antalet understödstagare i landet 188 993 (eller 4,35 % av befolkningen) och år 1900 235 163 (eller 4,58 %). Understödstagarna var fler i städerna än på landet. Av landsbygdsbefolkningen fick sålunda 3,99 % understöd år 1874 och 3,94 % år 1900 medan motsvarande siffror för städerna var 6,61 respektive 6,86 %. Den kraftiga befolkningsomflyttningen från landet till städerna sätter alltså mycket ringa spår i fattigvårdsstatistiken, trots arbetarklassens dåliga levnadsförhållanden. Detta har en förklaring i tillämpningen av 1871 års fattigvårdslagstiftning som lade ansvaret för fattigvården helt på kommunerna och medförde att den blev avhängig av kommunernas ekonomi och vilja till och intresse för fattigvård. Obligatorisk fattigvård föreskrevs i lagen bara för personer utan utkomstmöjligheter om de var minderåriga eller inte kunde försörja sig på grund av ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom. Eventuell fattigvård därutöver ankom alltså helt på kommunerna.

Denna lagstiftning var ett uttryck för den syn på fattigvård som var förhärskande hos de klasser som också dominerade riksdagens båda kammare. Nämligen uppfattningen att för mycket och för bunden fattigvård bara skulle uppmuntra till parasiterande på samhället och till dagdriveri. Med begränsad fattigvård skulle man istället uppmuntra till självhjälp och även sätta sin lit till den privata välgörenheten. Den privata välgörenheten var också omfattande och tog sig många uttryck. Mot slutet av 1800-talet kan noteras att den började ändra karaktär. Punktinsatser började så smått ersättas av mer långsiktiga åtgärder där man i liberal anda satsade på förebyggande åtgärder och på att ge arbetsmöjligheter och arbetsförtjänster samt bibringa

.....
Ett slags hem där fattiga barn under sina fritider få tillfälle att på ett gagneligt sätt sysselsätta sig och lära nyttiga arbeten, på samma gång de erhålla en måltid såsom en lön för detta sitt arbete.
.....

de behövande kunskaper. Ett exempel på den typen av insatser är arbetsstugorna för barn.

Anna Hierta Retzius

Anna Hierta Retzius, arbetsstuguverksamhetens initiativtagare var född 1841 som en av fem döttrar till den välkände liberalen och tidningsmannen Lars Johan Hierta. Tidigt tog hon intryck av den politiskt aktiva och debatterande miljön i hemmet och redan som ung flicka blev hon engagerad i social hjälpverksamhet. 1876 gifte hon sig med läkaren Gustaf Retzius. Äktenskapet lade inga band på hennes sociala engagemang. Bl a ägnade hon mycket kraft och tid åt den stiftelse som inrättades 1877 till minne av Lars Johan Hierta, som dött fem år tidigare. Stiftelsen skulle bl a stödja och uppmuntra sociala och vetenskapliga ändamål och särskilt sådana som "icke av staten eller kommunen kunna påräkna tillräckligt understöd".

I mitten av 1880-talet kom fru Retzius i kontakt med arbetsstuguidén och därefter kom hon att ägna huvuddelen av sin sociala och filantropiska verksamhet däråt, först som initiativtagare till verksamheten i Sverige och sedan som aktivt arbetande styrelseledamot i flera decennier. Utan överdrift kan arbetsstugorna betecknas som hennes livsverk.

Verksamheten startar

Verksamheten fick sin mer officiella inledning en decemberkväll 1886 då ett utvalt sällskap filantropiskt intresserade stockholmare samlades hos makarna Retzius för att diskutera inrättandet av arbetsstugor för barn. Idén hade fru Retzius fått från Danmark och Norge och frågan huruvida dylika institutioner skulle startas även i Sverige var förberedd bl a genom tidningsartiklar. Dessa hade fru Retzius skrivit i Aftonbladet, som då ägdes av ma-

karna Retzius. Avsikten var att med arbetsstugorna skapa:

Ett slags hem, der fattiga barn under sina fritider få tillfälle att på ett gagneligt sätt sysselsätta sig och lära nyttiga arbeten, på samma gång de erhålla en måltid såsom en lön för detta sitt arbete. (Citat ur Arbetsstugor för barn, årsredogörelsen 1888)

Den diskussion som fördes av de församlade filantroperna, däribland riksdagsmannen och skolmannen Fridtjuv Berg, blev mest av praktisk natur — ingen hade något att invända mot idén som sådan, det gällde bara att förverkliga den. De konkreta resultaten följde snart.

Väl att märka fanns en ekonomisk säkerhet redan. På våren samma år hade nämligen fru Retzius utverkat ett anslag på 2000 kronor från Lars Hiertas stiftelse till upprättandet av arbetsstugor för barn i Stockholm. Med detta bakom ryggen hade hon sedan med iver gått in för de förberedelser som ledde fram till sammanträdet i december.

Spånflätning lämpligt arbete

På sammanträdet beslöts att en arbetsstuga skulle startas i Adolf Fredriks församling i Stockholm. Stugan skulle vara öppen mellan kl 5 och 7 på eftermiddagen och där skulle sysselsättas ett 20-tal barn varje dag. Spånflätning ansågs som ett lämpligt arbete för barnen att ägna sig åt. Innan barnen

gick hem för dagen skulle de få ett mål mat.

Redan vid detta sammanträde fastslogs en av verksamhetens grundprinciper, nämligen att "ingen mat finge utdelas gratis utan alltid mot betalning eller arbete".

En del ekonomiska frågor avhandlades också. Skolrådet skulle tillfrågas om gratis lokal och en stödförening skulle bildas för ekonomiska bidrag till verksamheten, utöver det man redan fått från Lars Hiertas stiftelse.

På sitt nästa sammanträde, i januari 1887, kunde de församlade redan notera ett så stort intresse för och stöd till arbetsstuguidén att man kunde besluta om att öppna en arbetsstuga även på Söder i Stockholm, i Katarina församling, och en på Kungsholmen. Katarina arbetsstuga skulle dock komma först.

Inviigningsdatum fastslogs för Adolf Fredriks arbetsstuga till 25 januari och för Katarina arbetsstuga till 26 januari.

Verksamheten fick sedan rask spridning såväl i Stockholm som på landsorten. Vid sekelskiftet, alltså 13 år senare, fanns arbetsstugor på ett 30-tal platser utanför Stockholm och 15 i huvudstaden.

Ekonomi

Fru Retzius idéer om hur socialvård skulle bedrivas fick stark genomslagskraft i verksamheten och det gällde såväl arbetsstugorna i Stockholm som på landsorten.

Arbetet skulle, enligt fru Retzius, "uppöfva barnens handfärdighet och deras iakttagelseförmåga" samtidigt som de härigenom helst också skulle skaffa sig yrkeskunskaper för framtiden. Vidare skulle barnen med sitt arbete bidra till att hålla kostnaderna nere för verksamheten. Meningen var att stugorna skulle skötas "så billigt som möjligt på det att istället så många barn som möjligt i dem upptagas". Ett sätt att få inkomster var genom försäljningar och basarer. Dessa anordnades vanligen vid jultid och barnens arbeten inbragte en del pengar och förtjänsten tillföll stugorna.

Detta tyckte man var rimligt eftersom barnen ju ändå fick sin regelbundna lön. Enligt den fastslagna principen om det nyttigbringande arbetet belönat med en måltid. En möjlighet till kontanta

Många barn i arbete i Clara arbetsstuga, Stockholm 1897. Foto i Nordiska museets arkiv.

Flickor fick mest sy, lappa, laga, sticka osv medan pojkarna fick snickra, laga skor och ägna sig åt mer "manliga" sysslor. Bastarbeten och spånflätning var dock "gemensamma" arbeten.

inkomster hade dock barnen i vissa arbetsstugor. Där kunde de få hemarbete som betalades med pengar. Men då tog i regel föreståndarinnan omedelbart hand om pengarna och satte in dem på banken. Sparsamhet var nämligen en viktig dygd som skulle inpräntas i de små. Dessutom fick inte alla barn i dessa stugor hemarbete. Det fungerade i stället som belöning för flit och gott uppförande.

Vardagsrutinerna

Den ordning som infördes i de båda första arbetsstugorna beträffande arbetsårets längd, uppdelningen av barnen i arbetslag, öppettider m m blev i stort normgivande för de arbetsstugor som senare öppnades såväl i som utanför Stockholm.

Arbetsåret inleddes i slutet av september eller i början av oktober och pågick, med ett par veckors juluppehåll, till slutet av april eller början av maj. Man följde alltså ungefärligen skolarbetet. Barnen indelades i arbetslag som fick besöka stugan varannan dag. I en del stugor blandades pojkar och flickor i arbetslagen men vanligast var att de fick arbeta åtskilda. Deras sysslor var också vanligen mycket könsbundna. Flickorna fick mest sy, lappa, laga, sticka osv medan pojkarna fick snickra, laga skor och ägna sig åt mer "manliga" sysslor. Bastarbeten och spånflätning var dock "gemensamma" arbeten. Ibland fick också pojkarna lära sig att laga sina kläder.

Öppet mellan 5 och 7

Den vanligaste öppettiden på arbetsstugorna var från 5 em till 7 em. Den sena öppettiden hade bl a valts för att passa serveringen av kvällsmålet. En annan orsak var föräldrarnas långa arbetsdagar — om stugan stängdes tidigare skulle barnen få "dötid" på kvällen i alla fall.

Personalfrågan var ett stort problem för åtskil-

liga arbetsstugor — för andra inget problem alls. Redan från början hade man nämligen försökt använda sig av frivillig oavlönad personal i största möjliga utsträckning. Att få sådan var inte så svårt. Det fanns gott om sysslösa unga överklasskvinnor med mycket ledig tid. Att ägna en del av denna tid åt välgörenhetsarbete och gärna då med fattiga barn ansågs som en mycket lämplig syssla för dem.

Standardskillnader

Tillgången på frivilliga lärare varierade dock starkt mellan stugorna. I Stockholm märktes det särskilt väl hur klasskillnaderna mellan de olika stadsdelarna slog igenom i tillströmningen av frivillig personal. Arbetsstugorna på det proletära Söder fick således redan från början klara sig utan oavlönad personal medan tex arbetsstugorna i Adolf Fredrik och på Östermalm där överklassen var väl representerad inte hade några problem med frivilligrekryteringen.

De som drabbades av detta var barnen. När pengarna måste gå till löner knappades det istället in på maten, på materielen, på lokalernas standard. Vad gäller den anställda personalen var deras förhållanden högst osäkra. Lönerna pressades i allmänhet så lågt det någonsin gick och de fick ideligen höra att de skulle ägna sig åt sitt arbete mer för den goda sakens skull än för sin försörjning. Därtill var det ju ett säsongarbete som betydde stor ekonomisk osäkerhet under flera månader på året.

Enkel mat

Den mat som barnen serverades på arbetsstugan skulle, enligt grundprinciperna, alltså vara en lön för deras arbete. Därtill skulle maten vara billig, närande och inte alltför fin. Om maten var för fin kunde det nämligen finnas risk för att barnen bleve bortskämda och sedan inte ville äta den mat som erbjöds i hemmet.

Gröt, pannkaka, puddingar och soppor av olika slag kom att bli de dominerande maträtterna. Kött förekom någon gång, i de mera välbärgade stugorna, men betydligt vanligare var sill och blodpudding som omväxling till mjöl- och grynätter-

na. Man tycks ha ansträngt sig att variera måhållningen så mycket som möjligt inom de begrånsade ekonomiska ramarna. Just variationen var fnågot som fru Retzius ansåg som mycket viktigt. Hon hade här som i så många andra avseenden synpunkter och anvisningar på de mest detaljerade punkter.

Barnens sociala förhållanden

I Stockholms arbetsstugor sysselsattes under verksamhetsåret 1898—99 "icke mindre än mellan 1 400 och 1 500 barn ur hufvudstadens fattigaste, fverbefolkade hem — hem, hvilka alltför ofta icke kunna frtjåna denna benämning . . ."

De barn som besökte Stockholms arbetsstugor kom alltså från den fattigaste delen av Stockholms befolkning och från dess sämsta bostadsmiljöer. Följande citat från 1897 kan ge en uppfattning om hur dylika förhållanden kunde se ut:

"I Östgötagatan nr 49 och 51 bodde i en stor sal, 8 meter i längd, 6,25 m i bredd samt 2,4 m i höjd, tre familjer om tillsammans 23 personer, i en annan sal . . . fyra familjer om tillsammans 24 personer. Ett kök var gemensamt för bägge salarna."

Säkerligen tillhör förhållanden liknande de ovan skildrade extremfallen. Men att svår trångboddhet rådde bland arbetarbefolkningen i dåtidens Stockholm r ett ofta omvittnat faktum. 1897 bodde exempelvis inemot hälften av arbetarfamiljerna i staden i lägenheter på ett rum och kök. Familjerna var ofta stora och det förekom att man — fr att minska hyreskostnaderna — hade inneboende. Som regel fick den inneboende dela sng med en annan inneboende eller någon av vrdfamiljens medlemmar.

Proletr bakgrund

Tittar man lite närmare på social bakgrund och hemförhållanden fr de barn som besökte arbetsstugorna visar det sig att deras klasstillhörighet vid tiden kring sekelskiftet och närmast efter var nästan uteslutande proletär. Vanliga yrkesgrupper bland målsmännen var jrnarbetare, bryggeriarbetare, renhållningsarbetare och liknande.

Kärnfamiljen var, som nämnts ovan, den familjetyp som dominerade bland arbetarna i indu-

Under pressade arbetsförhållanden klarade många familjefäder inte frsrjningsbrden utan lämnade familjen fr en tid eller för gott. Det föll då på hustruns lott att ta hela ansvaret för familjens bärgning.

strialismens stder. Ofta måste båda föräldrarna förvärvsarbeta för att klara familjens försörjning. Många av arbetstugubarnen hade också ensamstående mödrar. Den sk ofullständiga kärnfamiljen var vanlig i Stockholm vid den tiden. Under pressade arbetsförhållanden klarade många familjefäder inte frsrjningsbrden utan lämnade familjen fr en tid eller för gott. Det föll då på hustruns lott att ta hela ansvaret för familjens bärgning.

Arbetare och andra fattiga vrktes ofta till följd av att de inte förmådde betala hyran. Därför tvingades de flytta ofta. Att så var fallet även med arbetsstugubarnen finns belägg för. Här ett exempel på hur en av dessa familjer levde:

Familjen A bodde i november 1910 i en lägenhet bestående av ett rum och kök på Luntmakargatan 32. Familjen bestod av mannen som var slakteribitrde men vid denna tidpunkt arbetslös, hustrun som hade fiskstnd på Hötorget samt två barn, en pojke och en flicka. Båda barnen besökte arbetsstugan i Adolf Fredrik vårterminen 1911. Familjen hade också en inneboende, en trädgårdsarbetare. Vidare fick familjen fattigunderstöd 1910. I lägenheten på Luntmakargatan tycks familjen inte ha bott särskilt länge. I stället flyttade man tre gånger under vintern-våren 1910—11.

Under loppet av 1920-talet började arbetsstugubarnens sociala bakgrund av förändras. Arbetarna dominerade inte längre bland målsmännen. Istället började medelklassbarn — barn till tjanstemn etc — alltmer att förekomma. Detta sammanhängande med förändringar i samhället och arbetarklassens levnadsförhållanden. Arbetarnas möjligheter att ta hand om sina barn blev långsamt bättre — exempelvis hade arbetsdagen förkortats genom lagen om 8-timmars arbetsdag 1921.

Samtidigt med att de sociala förutsättningarna

för arbetsstuguverksamheten förändrades ändrade hela verksamheten karaktär. 1930 upphörde den att drivas på privat väg i och med att Stockholms barnavårdsnämnd övertog ansvaret. Så småningom ersattes arbetet på stugorna av lek och förströelse. 1944 slutade man att använda namnet "arbetsstuga" och övergick till benämningen "eftermiddagshem".

Arbetsstuguidéns spridning

Arbetsstugorna i Stockholm fick snart efterföljare i landsorten, företrädesvis i industristäder. Mönstret vid starten var ofta detsamma som i Stockholm. Några filantropiskt intresserade högreståndspersoner bildade en förening och pengar samlades in på privat väg. Den första stugan som bildades utanför Stockholm var en i Göteborg 1888 och en stuga i Uppsala tillkom året därpå. Därefter växte antalet raskt, vid sekelskiftet fanns i landsorten 28 stugor, 1903 var antalet 50. Vid 1920-talets mitt nådde antalet stugor sitt maximum: ett hundratal.

Det var alltså vanligen någon form av förening som stod bakom stugorna på landsorten. I Uppsala fanns föreningen "Arbetsstugornas väl", i Eskilstuna drevs verksamheten av "Föreningen för frivillig fattigvård i Eskilstuna" etc.

Utländskt intresse

Emellertid var det inte bara inom landet som arbetsstuguidén spreds. Verksamheten väckte även intresse utomlands. Kunskap om de svenska arbetsstugorna spreds i utlandet dels vid olika utställningar och mässor på kontinenten där alster från arbetsstugorna visades upp, dels via de utländska besökare som deltog i de lärokurser för arbetsstugupersonal som anordnades i Stockholm. Vidare höll fru Retzius vid flera tillfällen föredrag utomlands om de svenska arbetsstugorna.

Första gången utländska deltagare förekom i kurserna var under verksamhetsåret 1898—99. Det var dels en fröken Marya Dunin från Polen, dels en "folkskoleinspektör Miljewitsch från Serbien", "som hafva under lång tid genomgått kurser i arbetsstugorna och inhämtat kunskap i de där tillämpade undervisningsmetoder och arbeten i afsigt att

i sina hemland införa arbetsstuguverksamhet". Samma år mottog man också studiebesök från bl a Tyskland, Ryssland och Australien.

Att arbetsstugorna så småningom fick efterföljare i utlandet vittnar årsberättelserna från Stockholms arbetsstugor om då och då. Exempelvis heter det 1905:

"I Paris har sålunda en för reformer i uppfostran varmt intresserad ung fransman, Henri de Peyster, som ock år 1905 besökte Stockholm och tog kännedom om arbetsstuguverksamheten härstädes, satt igång tvenne arbetsstugor under namn af Ecoles de garde; det är äfven hans afsigt att i fabriksdistrikten i Norra Frankrike inrätta åtskilliga sådana."

Ideologisk bakgrund

"Arbetsstugornas ändamål är att gifva barnen håg för ärligt arbete och sjelfförvärf samt derigenom förekomma tiggeri och de fel och laster, hvartill detta plägar gifva upphof."

Ovanstående citat är hämtat ur stadgarna för Adolf Fredriks arbetsstuga. Det uttrycker en viktig del av de tankar, de ideal som låg bakom arbetsstugorna. Självhjälpsprincipen ansågs som mycket viktig. Det gällde att "ta bort det onda med roten" ty "den största barmhertigheten är att hjälpa människorna att hjälpa sig själva".

Man kan se arbetsstuguverksamheten som ett typiskt uttryck för den liberalt dominerade filantropiska verksamhet som hade sin blomstringstid under 1800-talets sista decennier. Liberalerna ville med hjälp av begränsade reformer styra samhällsutvecklingen. Lösningen på en av tidens mest brännande frågor — arbetarfrågan — var för dem i första hand en fråga om sedligt leverne, sparsamhet, nykterhet och flit. "Roten" till de sociala missförhållandena var alltså snarare arbetarklassens förmenta håglöshet och lättja än själva makt-

Arbetsstugornas ändamål är att gifva barnen
håg för ärligt arbete och sjelfförvärf samt
derigenom förekomma tiggeri och de fel och
laster, hvartill detta plägar gifva upphov.

strukturen i samhället. Det gällde att "uppfostra folket", och bl a lära dem dygder som flit och sparsamhet.

Kritiska synpunkter

Otivelaktigt fyllde arbetsstugorna en viktig social funktion. För de barn verksamheten riktade sig till fanns egentligen knappast något alternativ till gatan för den tid de var lediga från skolan och hemmet stod tomt eller var föga lockande p g a trångboddhet och misär. I arbetsstugorna fick de vara inomhus i ljus och värme under vuxet beskydd. De fick träffa jämnåriga, arbeta med sina händer och efteråt hägrade en måltid även om den var enkel.

Men barnen skulle framför allt också vara *tacksamma*, de skulle vara tacksamma för att de fick arbeta och för att de fick "lön" för detta. Och för dem som till skillnad från liberalerna såg arbetarfrågans och de sociala missförhållandenas lösning som något som gick utöver arbetsflit och sedligt leverne var det lätt att instämma i den kritik som riktades mot arbetsstugorna. Sådan kritik återfanns bl a i tidningen Socialdemokraten samma år verksamheten startade:

"Välgörenhetsfebern rasar i det döende storborgardömet som en epidemi. I tusen former sticker barmhertighetshumbugen upp sitt hydre huvud ...

I dessa arbetsstugor skall nu de fattigas barn få lära sig värdet af arbete. Tror någon det? Skola presterna som komma att ta ledningen lära barnen att *arbetet är källan till all rikedom och all kultur och att hela vinsten däraf bör tillfalla dem som arbetar*? Nej, det är orimligt, men ljug då icke och säg, att man skall lära barnen värdet af arbetet. Och att arbetet gifver bröd."

REFERENSER

Arbetsstugor för barn. Årsberättelser 1888—1934

Hierta-Retzius, A. 1897: Arbetsstugor för barn.

Riksdagstryck. Första kammarens protokoll 1869

Montgomery, A. 1934: Svensk socialpolitik under 1800-talet

Tingsten, H. 1941: Den svenska socialdemokratins idéutveckling I.

Af stadsfullmäktige beslutad undersökning af arbetarnas bostadsförhållanden i Stockholm. (Stockholms stadsfullmäktiges beredningsutskotts utlåtanden och memorial år 1897, bihang nr 40)

Socialdemokraten 1887

Gårdlund, T. 1942: Industrialismens samhälle